

О. Г. Гіндес,

к. держ. упр., Кримський економічний інститут КНЕУ ім. В. Гетьмана

ГЛОБАЛЬНІ РИЗИКИ ДЕГРАДАЦІЇ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Обґрунтовано головні етапи формування нової стратегії природокористування. Розглянуто проблему деградації навколишнього природного середовища в планетарному масштабі.

The main stages of forming of a new strategy of nature of the use are grounded. The problem of degradation of natural environment is considered in a planetary scale.

Ключові слова: екологічна політика, концепція, напрями природокористування, стратегія, формування.

ВСТУП

Відповідно до системного підходу, важливим моментом постановки наукової проблеми є аналіз розвитку проблеми (в минулому і в майбутньому). На нашу думку, проблема стійкого розвитку тісно пов'язана з стратегією природокористування, яку дотримувалось людство впродовж всього історичного часу свого становлення. У другій половині ХХ століття ця стратегія значною мірою визначалась діяльністю ООН і знайшла відображення у матеріалах діяльності Римського клубу. Тому для більшого усвідомлення суті концепції стійкого розвитку нам видається доцільним аналіз головних напрямів природокористування і головних підсумків діяльності ООН і Римського клубу, на яких і базуються головні положення концепції стійкого розвитку.

Упродовж всієї своєї історії людство використовувало дві стратегії природокористування. Одну з них можна назвати, за сучасною термінологією, екоцентричною, згідно з якою природа вважається вершиною досконалості, її радикальні зміни забороняються. Людина задовольняється "дарами природи", користується традиційними знаряддями праці, вписуючись у біоценоз, підтримуючи чисельність популяції відповідно до доступних ресурсів міжособною боротьбою. Так, в Новій Гвінеї ще зовсім недавно юнак отримував право мати дитину не раніше, ніж він принесе голову людини з сусіднього племені. Ця екоцентрична ідеологія "диких народів" частково використовується в даний час окремими країнами, які існують за рахунок рекреації.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблеми екологічної політики, філософські та соціальні аспекти, взаємозв'язок проблем сталого розвитку, глобалізації і трансформації економіки досліджуються у працях О. Білоруса, О. Врублевської, М. Згуровського, Мацейко, О. Осауленко, А. Романовича, І. Синякевича, А. Урсула, Т. Туниці, Є. Хлобистова.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— обґрунтувати головні етапи формування нової стратегії природокористування;

— розглянути проблему деградації навколишнього природного середовища в планетарному масштабі.

РЕЗУЛЬТАТИ

Основною ж стратегією природокористування, на якій базується прогрес цивілізації, є перетворення природи, започатковане першою науково-технічною революцією, — перехід від збиральництва до сільськогосподарського виробництва. Основна її риса — виробництво надлишку благ, привласнення яких і стає рушійною силою прогресу. Становлення концепції стійкого розвитку є підтвердженням того, що нині відбувається активний пошук нових форм і нового змісту відносин соціуму з природою [1; 2].

Більшість авторів специфіку природокористування пов'язують з пануючими на певному етапі соціального розвитку уявленнями про місце, роль і відповідальність як людства загалом, так і окремих індивідів у функціонуванні економічних систем у регіональному, національному і глобальному масштабах. Друга половина ХХ століття привнесла різке прискорення технічного прогресу і швидке зменшення періоду між появою наукових ідей та початком їх використання на практиці в масовому виробництві. Наприклад, якщо людству знадобилося 112 років для опанування фотографії та 56 років для організації широкого використання телефонного зв'язку, то відповідні терміни для радара, телебачення та інтегральної мікросхеми становлять 15, 12, 5 і 3 роки [10].

Цілком обґрунтованою є точка зору, що розвиток продуктивних сил супроводжується все масштабнішим залученням у антропогенні процеси природних ресурсів. Ще у 30-х роках Х. Хотеллінг відзначав, що вивчення процесів зникнення в світі запасів корисних копалини, лісів і інших вичерпаних ресурсів призводить до появи вимог регулювання їх використання. Він відзначав: "Вивчення процесів зникнення в світі запасів корисних копалини, лісів і інших вичерпаних ресурсів призвело до появи вимог регулювання їх використання. Усвідомлення того, що ці ресурси зараз дуже дешеві для блага майбутніх поколінь, що вони експлуатуються дуже швидкими темпами і що, зважаючи на їх надзвичайну дешевизну, вони виробляються і споживаються марнотратно, привело до виникнення руху за економію природних ресурсів" [9, с. 13]. Виникнення соціально-екологічних криз пов'язується з порушенням балансу між технологічним потенціалом суспільства і масштабами впливу на природу і з природним потенціалом самовідтворення [4, с. 20].

Багато дослідників відзначають, що впродовж всього періоду свого становлення соціум намагався вирішити проблему, яку, по суті, вирішити неможливо — створити стійке середовище свого існування шляхом руйнування оточуючого середовища. Вилучення будь-якої компоненти з природного середовища спричиняє зменшення його стійкості. Залучаючи речовину і енергію природного середовища у антропогенні процеси, людина створює нові матеріальні форми, які є проявом культури цивілізації, матеріальним показником розвитку людського знання про оточуючий світ. У взаємовідносинах суспільства і природи повсякденно проявляється закон єдності і боротьби протилежностей. Людина як матеріальний об'єкт складається з матеріалу природи і використовує продукти природи для забезпечення своєї життєдіяльності. За допомогою виробництва вона створює антропогенні захисні оболонки (соціальне середовище як вторинне середовище свого існування), але при цьому руйнує первинне середовище — природне середовище свого існування [7, с. 248].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що взаємодія людини і природи далека від збалансованості і гармоній-

ності. Перш за все, це проявляється у екологічних наслідках людської діяльності, що постійно посилюються впродовж всього історичного часу. Тим не менше людина, як найбільш досконалий біологічний вид на нашій планеті, на основі саморозвитку і самоорганізації здатна не тільки забезпечувати свою життєдіяльність але й постійно накопичувати інформацію про природне (і соціальне) середовище. Розвиток науки і здатність використання наукових результатів для забезпечення своєї життєдіяльності дозволяє суспільству успішно вирішувати проблеми, що постійно виникають в процесі соціальної еволюції.

На нинішньому етапі розвитку цивілізації найважливішою постає екологічна проблема. Екологічна небезпека, що нависла над людством, пов'язана не тільки з інтенсивним забрудненням і погіршенням якості навколишнього природного середовища, але і з неконтрольованими і погано передбачуваними наслідками грандіозної людської природозмінюючої діяльності. З багатьох регіонів планети вилучаються, а в інші перекидаються величезні маси різних природних речовин, багатомільйонні тонни виробничих відходів потрапляють у природу у вигляді небезпечних для життя компонентів людської виробничої діяльності. Гарантування екологічної безпеки постає першочерговою проблемою цивілізаційної безпеки. Дослідження глобальних проблем сучасності, головні аспекти екологічної політики досить повно відображено у працях [1; 3, с. 81; 8, с. 53].

Сьогодні очевидним стає те, що традиційні техніка і технологія впродовж тривалого часу виконували соціально-економічні функції, абстрагуючись від екологічних вимог, а здебільшого і порушуючи їх. Відповідно людству на споживачькі принципи стосунків у соціально-економічній сфері і системі "природа — суспільство" було виникнення глобальних екологічних проблем, криз і катастроф. Поняття "екологічна проблема" відображає суперечності, які виникають у системі зв'язків людини, суспільства та природи і є наслідком інтенсифікації їх взаємодії.

Розглядаючи проблему деградації навколишнього природного середовища в планетарному масштабі, найперше треба здійснити аналіз функціонування кожної підсистеми глобальної ЕЕС і визначити внесок кожної в появу екологічних проблем. Загроза екологічного апокаліпсису свідчить про вичерпність можливостей саморегуляції екологічної підсистеми за умови зростання інтенсивності функціонування соціальної і виробничої підсистем. Функцію регулятора антропогенного навантаження має виконувати суспільство. Ефективним засобом такого регулювання повинна бути зважена і науково обгрунтована економіко-екологічна політика, що проводить людина як єдиний представник органічного світу, що володіє інтелектом.

Починаючи з другої половини ХХ століття, більшість населення Землі почала усвідомлювати існуючі екологічні проблеми, які в майбутньому можуть поставити під сумнів можливість існування життя на землі. Під тиском громадськості уряди багатьох провідних країн світу змушені ухвалювати відповідні рішення і домовленості як в рамках ООН, так і через урядові і парламентські структури, наприклад, такі як Європарламент, Євросоюз, Парламентський Союз. Навіть така організація, як НАТО, була змушена займатися питаннями екології. Найбільш вагома роль у становленні сучасної екологічної політики належить ООН. Саме вона була ініціатором проведення Першої (Лейк-Саксес, США, 1949 р.) і Другої (Рим, 1955 р.) міжнародних науково-технічних конференцій з охорони природи. Основними підсумками конференцій було визнання необхідності координації зусиль міжнародних організацій для охорони природи. У 1958 р. в Женеві відбулась перша конференція ООН з морського права. У 1962 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію "Економічний розвиток і охорона природи". Важливим кроком стало прийняття в 1970 р. XII сесією генеральної конференції ЮНЕСКО програми "Людина і біосфера".

Водночас екологічна проблема опинилась у центрі досліджень окремих учених. У 1962 р. в США була опублікована книга Р. Карсон "Мовчазна весна", де вперше обумовлена небезпека антропогенної дії, зокрема тотальної хімізації. Ця праця отримала величезний резонанс у світі і стала маніфестом екологічного руху, який тільки почав зароджуватись. У 1968 р. була опублікована праця Г. Хардіна "Трагедія громадської власності", в якій автор на при-

кладі деградації земель громадських випасів худоби акцентував проблему руйнування навколишнього середовища. В цій праці відмічалось, що порушити сталий баланс між господарською діяльністю і екосистемою може навіть одна безвідповідальна людина, яка завжди знайдеться. На думку автора, тільки жорстке обмеження доступу до ресурсів великої кількості людей або просто скорочення людської популяції сприятиме збереженню навколишнього середовища.

У 1969 р. на загальних зборах Генеральний секретар ООН У. Тан вперше, з позиції системного підходу до глобальної проблеми взаємовідносин людського суспільства й природи, в один блок об'єднав проблеми демографічного вибуху, вичерпування природних ресурсів і забруднення довкілля. Він зробив висновок про можливість глобальної екологічної кризи.

Важливим етапом становлення нової парадигми взаємовідносин суспільства і природи стала Конференція ООН з проблем природного середовища, яка відбулася у Стокгольмі в 1972 р. На ній вперше було поставлені проблеми взаємозумовленості розвитку людства і збереження середовища його існування і необхідності включення до програми дій на урядовому рівні заходів щодо вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища. Учасниками конференції були прийняті програмна заява учасників (декларація з 26 принципів) і план дій, який включав 109 рекомендацій, в тому числі рекомендація для Генеральної Асамблеї ООН про створення Програми ООН з навколишнього середовища. Конференція ухвалила створення добровільного Фонду навколишнього середовища і встановлення Всесвітнього дня навколишнього середовища 5 червня. Стокгольмська декларація з навколишнього середовища і принципи, що містяться в ній, вперше сформулювали "м'які закони" (необов'язкові до виконання) міжнародної природоохоронної діяльності. Суть цих законів полягала в забезпеченні права людей жити в навколишньому середовищі такої якості, яка забезпечує достойне і благополучне життя.

На конференції вперше було відзначено, що існують протиріччя в поглядах на процес розвитку між індустріально розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. Перші хотіли екологізації, проведення робіт для зменшення забруднення біосфери, другі — економічного зростання, подолання бідності. Стокгольмська конференція визначила спільні цілі, головні напрями діяльності міжнародних організацій, план дій з проблем охорони довкілля. На виконання рішень Стокгольмської конференції Генеральною Асамблеєю ООН була створена спеціалізована організація Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), яка стала головним координатором міжнародних зусиль у галузі охорони природного середовища.

Виникненню й розробці нової концепції розвитку людської цивілізації багато в чому сприяла діяльність, що проводилася в рамках Римського клубу, який являє собою спілку провідних вчених, громадських і державних діячів світу. Діяльність цієї міжнародної неурядової організації спрямована на стимулювання вивчення глобальних проблем, з вирішенням яких пов'язано саме існування земної цивілізації. Засновником Римського клубу був італійський економіст, бізнесмен, громадський діяч, член керівництва фірми "Фіат" і віце-президент фірми "Оліветті" Ауреліо Печчеї. Цей клуб немає штату і формального бюджету. Його діяльність координується виконавчим комітетом, який складається з 12 осіб. Пост президента клубу послідовно займали А. Печчеї, О.Кінг (1984—1991) і Р. Діес-Хохлайтнер (з 1991). Згідно з правилами, дійсними членами Клубу можуть бути не більше 100 осіб з різних країн світу. Серед членів Клубу переважають діячі науки і політики з розвинених країн. Роботі Римського клубу сприяють понад 30 національних асоціацій Римського клубу, які ведуть у своїх країнах пропаганду концепцій клубу. В працях Римського клубу підкреслювався комплексний характер глобальних проблем, які перетинаються одна з одною по самим різним аспектам. Автори доповідей Римському клубу виділяють два основні блоки глобальних проблем [5, с. 62]:

- 1) проблеми, пов'язані з протиріччями між суспільством і навколишнім середовищем (функціонування системи "суспільство — природа");
- 2) соціальні проблеми, пов'язані з протиріччями все-

редині суспільства (функціонування системи "людина — суспільство").

З початку свого існування Римський клуб у центрі своїх досліджень поставив прогнозування найближчих і віддалених наслідків великомасштабних рішень, пов'язаних з обраними людством шляхами розвитку. У своїй теоретичній діяльності Римський клуб намагався вирішити дві взаємопов'язані проблеми: з одного боку, якомога чіткіше означити глобальні кризові процеси і соціальні протиріччя сучасності, зумовлені всезростаючим масштабом природокористування, а з другого — знайти соціально прийнятні способи і засоби вирішення глобальних проблем, ліквідації кризових явищ, усунути всі протиріччя на шляху подальшого розвитку людської спільноти.

Загальна позиція Римського клубу з приводу перспектив розв'язання соціальних глобальних проблем була відображена в книзі А. Печчеї "Людські якості". Автор вважав, що успіх у подоланні глобальних проблем цивілізації можливий, насамперед, завдяки зміні якостей самої людини. Цього можна досягти формуванням "нового гуманізму", що включає глобальність поглядів, любов до справедливості й нетерпимість до насильства. Розглядаючи витокі і причини глобальних проблем, в тому числі й екологічної кризи, А. Печчеї вважав, що вони знаходяться не поза людиною, а в ній. Проблеми виникають тому, що люди в процесі соціального розвитку не встигають адаптувати свою культуру до тих змін, які самі ж вносять в цей світ. На його думку, розв'язання екологічних проблем потребує передусім змін самої людини, її власної сутності.

Програма А. Печчеї спрямовує людство на реалізацію шести фундаментальних цілей [6, с. 162].

Перша ціль визначається як "зовнішні межі" — вона орієнтує на бережливе ставлення до природи, її ресурсів, життєвого потенціалу.

Друга ціль — "внутрішні межі". Вона зосереджує увагу на важливості врахування біологічних можливостей людини. Як наголошує А. Печчеї, не можна безкінечно експлуатувати її адаптаційні властивості. З цього випливає, що науково-технологічна діяльність і соціополітичні зміни мають відбуватися так, щоб не створювати людині нові випробування і стреси.

Третя ціль визначається як "культурна спадщина". Вона формує соціальні завдання на перетворення загальнокультурних надбань у визначальний орієнтир прогресу і самовизначення людства. Культурна самовизначеність, на думку дослідника, є принципом нового світового економічного порядку, суттєвою орієнтацією стратегії розвитку людства.

Четверта ціль — це "світове суспільство". Вона має спрацювати для об'єднання міжнародних зусиль для вирішення глобальних проблем сучасності. Для цього А. Печчеї пропонує створити центри, які скоординують прийняття розумних, виважених рішень на всіх рівнях людської організації — від локального до глобального.

П'ята ціль — "людське житло". На думку дослідника, важливе значення для розв'язання глобальних проблем має оптимальне розселення людей на планеті. Для цього потрібно створити загальний план, який передбачав би заходи забезпечення житлом в національних і регіональних масштабах.

Шоста ціль — "виробнича система". Вона орієнтує виробничу діяльність на створення оптимальної, єдиної в масштабах цивілізації економічної і фінансової систем, єдиної системи ресурсозабезпечення і зберігання, територіального розміщення виробництва.

Визначивши ці шість глобальних цілей людства, А. Печчеї зауважує, що головним для їх здійснення і для процвітання людства в майбутньому є відродження людського духу. Без цього людство може прямувати лише до власного знищення. Нині починається усвідомлення людського суспільства і навколишнього середовища як єдиної системи, неконтрольоване зростання якої служить причиною її нестабільності. Досягнутий нині абсолютний рівень цього неконтрольованого зростання визначає велику інерційність динамічної системи, знижуючи тим самим її гнучкість і здатність змінюватись, пристосовуватись. Стає очевидним, що в цій системі відсутні внутрішні кібернетичні механізми і не здійснюється ніякого "автоматичного" саморегулюван-

ня макропроцесів. Цим кібернетичним елементом еволюції нашої планети виступає сама людина, яка здатна активно впливати на формування свого майбутнього. Але вона спроможна виконати це завдання за умови контролю всієї складної системної динаміки людського суспільства в контексті збереження навколишнього середовища.

Науково-дослідницькі ініціативи членів Римського клубу можна окреслити таким колом проблем:

- критичний аналіз стратегій розвитку світової цивілізації;
- обґрунтування неефективності й небезпечності неокolonіальної системи;
- пошук можливих альтернатив розвитку людства і ефективних засобів гуманізації соціуму в сучасних умовах;
- аргументація безперспективності й абсурдності гонки озброєнь;
- об'єднання зусиль світової громадськості на збереження довкілля й досягнення соціальної справедливості в глобальному масштабі.

На основі системного підходу з використанням математичного комп'ютерного моделювання в рамках клубу була створена комп'ютерна динамічна модель глобальних процесів розвитку суспільства в планетарному масштабі. Головними параметрами в моделі були капіталовкладення, обсяги використання ресурсів, забруднення середовища, виробництво продуктів харчування, чисельність населення планети.

ВИСНОВКИ

1. Сучасні тенденції зростання населення світу, виробництва продуктів харчування і темпів індустріалізації, масштабів забруднення довкілля вже в найближчому майбутньому наблизять людство впритул до меж зростання. Внаслідок цього, відбудеться швидке зменшення як чисельності населення, так і промислового виробництва.
2. Ще сьогодні людство спроможне змінити ці тенденції зростання й встановити екологічно та економічно стабільний стан, який може підтримуватись досить довго. Цей стан глобальної рівноваги можна спроектувати так, щоб кожна людина Землі мала можливість задовольняти матеріальні потреби й зреалізувати свій індивідуальний потенціал.
3. Якщо люди всієї планети мають намір уникнути катастрофи і виберуть оптимальний варіант розвитку, то в нив буде тим більше шансів досягти в тому успіху, чим швидше вони візьмуться за його втілення.

Література:

1. Акімова Т.А. Экономика природы и человека / Т.А. Акімова, В.В. Хаскин — М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2006. — 334 с.
2. Актуальные проблемы прорблемы устойчивого развития [под общ. ред. И.В. Недина и Е.И. Сухина]. — К.: Знання, 2003. — 430 с.
3. Вайцеккер Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Затрат — половина, отдача — двойная. Новый доклад Римскому клубу / Эрнст фон Вайцеккер, Эймори Б. Ловинс, Л. Хантер Ловинс. — М.: Academia, 2000. — 400 с.
4. Капелюшников Р. И. Философия рынка Ф.Хайека // Международная экономика и международные отношения. — 1989. — № 2. — С.20.
5. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій / М.М. Кисельов, Ф.М. Канак. — К.: Тандем, 2000. — 158 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1980. — 302 с.
7. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформації / За загальною редакцією чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. — К.: ЗАТ "Нічлава", 2006. — 704.
8. Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст / Т.Ю. Туниця. — К.: Знання, 2006. — 300 с.
9. Lovins L.H. Energy Sustainable Agriculture // The John Pesek Colloquium on Sustainable Agriculture. — 2005. — March 5. — 45 p.
10. Washington profile: <http://www.wasprofile.org/>.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2011 р.